

ХАЛҚ ДИПЛОМАТИЯСИДА “МАСЖИДЛАР ФЕНОМЕНИ”: МАДАНИЙ МЕРОС, ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК ВА “ЮМШОҚ КУЧ” СИЁСАТИНИНГ ЎЗАРО БОҒЛИҚЛИГИ

Отабек Қудратович Алимардонов

*Ўзбекистон Миллий университети тарих факультети
“Ўзбекистоннинг энг янги тарихи” кафедраси доценти,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

E-mail: alexkhanfrank@gmail.com

Тел.: 99 884 03 69

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада масжидлар дипломатияси феномени илк ислом давридан бошлаб замонавий Ўзбекистонгача бўлган тарихий, маданий ва сиёсий жараёнлар мисолида таҳлил қилинади. Масжидларнинг фақат диний ибодат маскани сифатида эмас, балки ахборот тарқатиши, дипломатик алоқалар ўрнатиши, таълим бериши ва жамият бирдамлигини таъминлашдаги ўрни ёритилади. Марказий Осиёда турли давлатлар томонидан масжидлар қурилиши ва тикланиши орқали амалга оширилаётган “yumshoq куч” сиёсатининг геосиёсий мақсадлари таҳлил этилади. Лангар ота масжидини АҚШ кўмагида қайта тиклаш мисолида маданий мерос объектлари орқали халқаро ҳамкорлик, ўзаро ишонч ва халқлар ўртасидаги мулоқот ривожланиши ёритилган.

Калит сўзлар: Масжидлар дипломатияси, маданий мерос, халқаро ҳамкорлик, yumshoq куч, геосиёсат, Лангар ота, Марказий Осиё.

“THE PHENOMENON OF MOSQUES IN PUBLIC DIPLOMACY: INTERRELATION OF CULTURAL HERITAGE, INTERNATIONAL COOPERATION, AND SOFT POWER POLICY”

ABSTRACT

This article examines the phenomenon of “mosque diplomacy” through the lens of historical, cultural, and political processes – from the early Islamic period to modern Uzbekistan. Mosques are analyzed not only as places of worship but also as centers for disseminating information, establishing diplomatic relations, providing education, and fostering social cohesion. The study highlights the geopolitical goals of “soft power” policies implemented through the construction and restoration of

mosques in Central Asia. Using the example of the restoration of the Langar Ota Mosque with U.S. support, the article demonstrates how cultural heritage sites can strengthen international cooperation, mutual trust, and intercultural dialogue.

Keywords: mosque diplomacy, cultural heritage, international cooperation, soft power, geopolitics, Langar Ota, Central Asia.

«ФЕНОМЕН МЕЧЕТЕЙ В НАРОДНОЙ ДИПЛОМАТИИ: ВЗАИМОСВЯЗЬ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ, МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ПОЛИТИКИ «МЯГКОЙ СИЛЫ»»

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается феномен «дипломатии мечетей» на примере исторических, культурных и политических процессов – от раннего ислама до современного Узбекистана. Мечети анализируются не только как места религиозного поклонения, но и как центры распространения информации, установления дипломатических связей, образования и укрепления общественного единства. Особое внимание уделено целям и геополитическим аспектам политики «мягкой силы», реализуемой через строительство и реставрацию мечетей в Центральной Азии. На примере восстановления мечети Лангар-ота при поддержке США показано, как объекты культурного наследия способствуют развитию международного сотрудничества, взаимного доверия и диалога между народами.

Ключевые слова: дипломатия мечетей, культурное наследие, международное сотрудничество, мягкая сила, геополитика, Лангар-ота, Центральная Азия.

КИРИШ

Халқаро муносабатларда дин ва маданий мероснинг ўрни охирги ўн йилликларда тобора ортиб бормоқда. Жаҳон сиёсатшунослигида “yumshoq куч” концепцияси доирасида маданий ва диний иншоотлар, хусусан масжидлар, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ва давлатлар ўртасида ижобий имиж шакллантириш воситаси сифатида қаралмоқда. Масжидлар тарихан фақат ибодат масканлари бўлиб қолмасдан, ахборот тарқатиш, дипломатик мулоқот ўрнатиш, таълим бериш ва жамият бирдамлигини таъминлашда муҳим роль ўйнаган.

Илк ислом даврида масжидлар пайғамбар вакиллари қабул қилиш, элчилар билан музокаралар олиб бориш ва жамоат ишлари муҳофаза қилиш

майдони бўлиб хизмат қилган. Марказий Осиё тарихида ҳам масжидлар маданий алмашинув, савдо йўллари ва сиёсий таъсир марказлари сифатида фаолият кўрсатган. Бугунги кунда эса масжидлар қурилиши ва қайта тикланиши халқаро сиёсатда муайян геосиёсий мақсадларга эришишнинг самарали воситаси сифатида намоён бўлмоқда.

Мазкур мақолада масжидлар дипломатиясининг назарий ва амалий жиҳатлари кенг қамровда таҳлил этилади. Саудия Арабистони, Туркия, Эрон, Қатар каби давлатларнинг Марказий Осиёда масжидлар қурилишига қилаётган инвестициялари, уларнинг минтақадаги таъсир сиёсати билан боғлиқ жиҳатлари ёритилади. Шунингдек, Лангар ота масжидини АҚШ кўмагида қайта тиклаш мисолида маданий мерос орқали халқаро ҳамкорлик, ўзаро ишонч ва халқлар ўртасидаги мулоқотнинг кучайиши намоён этилади.

Таҳлил жараёнида тарихий манбалар, замонавий тадқиқотлар ва амалий мисоллар асосида масжидлар дипломатиясининг маданий меросни асраб-авайлаш, миллий қадриятларни тарғиб қилиш ва халқаро мулоқотни ривожлантиришдаги аҳамияти кўрсатилади. Шу тариқа, мақола масжидлар дипломатиясини Марказий Осиё ва Ўзбекистоннинг ташқи сиёсий ҳамда маданий стратегиясида муҳим элемент сифатида баҳолашга хизмат қилади.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР

Исломда масжид халқ дипломатиясининг муҳим манбаи ва воситаси бўлиб хизмат қилган. Исломнинг илк даврларида масжид янгиликлар ва маълумотларни тарқатиш маркази вазифасини бажарган.

Темурийлар даврида Хуросон ўлкасида илмий фаолият олиб борган Муъиниддин Фароҳий (ваф. 907/1501)нинг пайғамбарлар тарихи, айниқса ислом тарихи ва “Муҳаммад (с.а.в.)нинг таржимаи ҳолига бағишланган Маъориж ан- нубувва фи мадориж-ал футувва номли асарида Муҳаммад (с.а.в.)нинг ўзга юрт вакиллари билан олиб борган дипломатик алоқаларига алоҳида тўхталган. Муъиниддин Фароҳийнинг ёзишича элчиларнинг келиб тушиш жойлари ва кутиб олиниш учун асосий макон масжид эканлиги ҳам айtilган. Муаллиф асарда Бани Асад қабиласининг элчилари ташрифи ҳақида тўхталиб ўтганда, элчиларни Расулulloҳ (с.а.в.) билан учрашиш мақсадида масжидга кирганликларини ҳам маълум қилади[1].

Шу билан бирга, у таълимий вазифани ҳам бажариб, у ерда болалар учун Қуръон таълими, саводхонликка ўргатиш каби бошланғич мактаб ва парвариш муассасалари фаолият юритган. Ислом тарихи давомида умматга дахлдор муҳим масалалар бўйича баҳслар, муҳокамалар ва оммавий эълонлар айнан

масжид йиғинлари орқали тарқатилган. Бундан ташқари, масжид кутубхоналари ўқитувчи ва талабалар учун турли фанлар бўйича ахборот манбаи бўлиб хизмат қилган. Маълумки, баъзи масжид кутубхоналарида минглаб китоблар сақланган бўлиб, улар илм-фаннинг деярли барча соҳаларини қамраб олган.

Етмиш йил ҳукм сурган коммунистик тузум даврида Ўзбекистондан бориб ўтган 130 киши Ҳаж амалини бажарган бўлса, бугунги кунда ҳар йили ўзбекистонлик беш мингдан зиёд киши ўзининг эзгу орзуси ва мусулмонлик бурчини адо этмоқда. Ўша пайтларда кўп миллионли республикада атиги 30 та масжид бўлган, бугун эса мамлакатимизда минглаб масжидлар фаолият юритмоқда. Юртимизнинг барча ҳудудларида тарихий ислом ёдгорликлари, муқаддас қадамжолар қайта тикланди[2].

Бугунги кунда иқтисодий жиҳатдан ривожланган мусулмон мамлакатлари (М:Саудия Арабистони, Туркия, Эрон, Бирлашган Араб Амирликлари ва Қатар) дунёнинг беш қитъасидаги барча мамлакатларда масжидлар қуришга катта сармоя киритмоқда. Бундан мақсад “юмшоқ куч” сиёсатининг воситалари орқали халқаро майдонда ўз таъсирини оширишдир. Халқаро экспертлар бунинг “масжидлар дипломатияси” номи билан аташмоқда. Яқин Шарқ давлатлари бўйича тадқиқотчи олим Ш.Икромов ўзининг “Марказий Осиёда “масжидлар дипломатияси”” мавзусидаги мақоласида мусулмон мамлакатларининг Марказий Осиёда масжидлар қурилишига қилаётган ҳомийлигини атрофлича таҳлил қилиб берган[3]. Мазкур мақолада муаллиф “масжидлар дипломатияси”нинг Марказий Осиёдаги кўриниши, мазкур дипломатияни қўллаётган давлатлар мақсади ва бунинг геосиёсий аҳамияти ҳақида сўз юритади. Хусусан, минтақада масжид ва турли диний муассасаларни қуриш ишларига ҳомийлик қилувчи Саудия Арабистони, Туркия, Эрон ва бошқа бир қатор араб давлатлари минтақада таъсир доирасини кенгайтириш учун рақобатлашаётган давлатлар ҳисобланиши, “Масжидлар дипломатияси” эса мазкур рақобатда кўшимча восита сифатида кўрилиши таҳлил қилинган.

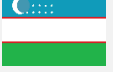
Этакчи мусулмон давлатлар томонидан Марказий Осиёда қўлланилаётган “масжидлар дипломатияси” минтақадаги диний вазиятга таъсир кўрсатиш кучига эга. Зеро, масжидлар ибодат маскани бўлиши билан бирга маълум геосиёсий мақсадларнинг тарғибот манзилига айланишини эътибордан четда қолдирмаслик лозим. “Масжидлар дипломатияси” диннинг сиёсат билан аралашувига ва бунинг натижасида вужудга келиши мумкин бўлган хатарларга асос бўлиб қолиши мумкин.

“Масжидлар дипломатияси”нинг юқоридаги танқидий таҳлили билан бирга ижобий жиҳатларини ҳам келтириб ўтиш мумкин. Бу айниқса Ўзбекистон мисолида яна ҳам тушунарли бўлиши мумкин. Бугунги кунда хорижда истоқамат қилаётган ватандошларимиз Ўзбекистон ҳукуматининг қўллаб қувватлови билан ўзлари яшаётган мамлакат ҳудудида қонуний асосда масжидлар қурилишида фаоллик кўрсатмоқда.

1-жадвал

“Масжидлар дипломатияси: давлатлар ўртасида маданий-диний ҳамкорлик кўринишлари”

Давлат	Масжид	Ҳомий давлат	Қачон ва қимнинг ҳисобидан қурилган	Халқ дипломатиясидаги ўрни
  	Ўзбекистон, Тожикистон ва Қирғизистонда		Саудия Арабистони 1993-1997 йилларда минтақанинг 110 та масжидини қайта қурилиши ва таъмирланишига ҳомийлик қилган.	Саудия Арабистонининг Марказий Осиёда диний ва маданий таъсирини кучайтириб, исломий бирдамлик ва дипломатик алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди
	Қирғиз Республикаси, Бишкек марказий масжиди		2018 йил 2 сентябрь куни Бишкекда Марказий Осиёдаги энг йирик масжидлардан бирининг очилиш маросимида икки мамлакат президентлари С. Жээнбеков ва Р. Т. Эрдўғон иштирок этди.	Туркиянинг Марказий Осиёдаги нуфузини ошириш, маданий-диний мулоқот ва қардош халқлар бирдамлигини мустаҳкамлаш воситаси
	Тожикистон, Душанбе марказий масжиди		Қатар Тожикистонда МДХ давлатларидаги масжидларнинг энг каттаси бўлиши айтилаётган, масжиднинг қурилиши учун 70 млн АҚШ доллар маблағ ажратган.	Қатарнинг мусулмон дунёсидаги нуфузини кўрсатиш, Марказий Осиё билан иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантириш воситаси
	Қозоғистон, “Нур Астана” ислом маданияти маркази		Қатар давлати	Қатарнинг Марказий Осиёдаги диний маданият ва илмий алоқаларини кенгайтириш платформаси

	Қозоғистон, Чимкент жоме масжиди		Амирликнинг «Заид бен Султан Ол-Нахаян» жамғармаси, Жанубий Қозоғистон ҳудудидаги энг катта масжид ҳисобланадиган Чимкент жоме масжидининг қурилиши учун маблағ ажратган.	БААнинг диний мерос ва ислом маданиятини қўллаб-қувватлаш орқали минтақада нуфузини мустаҳкамлаш воситаси
	АҚШ, Мейнвилл шаҳри «Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф» номидаги жомеъ масжид		Ўзбекистонлик ватандошлар томонидан қурилмоқда.	Ўзбекистон диаспорасининг миллий ва диний меросни сақлаш, Америка жамияти билан маданий мулоқотни ривожлантириш воситаси
	Жанубий Корея, Кожидо оролида Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф номидаги диний муассаса		2015 йил ўзбекистонлик муҳожирлар томонидан таъсис этилган.	Ўзбекистон муҳожирларининг миллий ва диний бирдамлигини сақлаш, Кореяда маданий хилма- хилликка ҳисса қўшиш воситаси
	Жанубий Корея, Мокпо шаҳридаги Ал-иҳлос масжиди		2020 йил ўзбекистонлик муҳожирлар томонидан таъсис этилган.	Ўзбекистонлик муҳожирлар ва маҳаллий аҳоли ўртасида диний- ахлоқий мулоқотни йўлга қўйиш воситаси

	Қашқадарё вилояти Шаҳрисабз туманида жойлашган XV асрга оид “Лангар ота” масжиди		Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз туманидаги XV асрда қурилган «Лангар ота» масжидини қайта тиклаш ишлари 2023 йилнинг кузида бошланиб, АҚШ элчисининг Маданий меросни асраш бўйича махсус жамғармаси томонидан тақдим этилган 250 минг АҚШ доллари маблағи ҳисобидан амалга оширилган.	АҚШ ва Ўзбекистон ўртасида маданий меросни асраш орқали ишонч ва ҳамкорликни мустаҳкамлаш воситаси
---	--	---	---	--

2015 йилда Жанубий Кореянинг Кожидо оролида Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф номли масжид ўзбекистонлик муҳожирлар томонидан таъсис этилган. 2020 йилда эса Кореянинг Мокпо шаҳрида масжид учун 222,8м² ер майдони сотиб олиниб, у ерда янги масжид биноси қурилишини бошлаган. Бу масжид Жанубий Корея ҳукуматининг расмий рухсати билан, амалдаги қонунчиликка биноан сотиб олинган ер майдонида ўзбекистонликлар томонидан қурилган биринчи масжид бўлди[4].

Шунингдек бугунги кунда АҚШнинг Оҳаё штати Мейнвилл шаҳрида ўзбекистонлик ватандошлар томонидан “Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф” номидаги жомеъ масжид барпо этиляпти[5].

Цинцинати ўзбеклар жамияти раиси Зафар Алимовнинг сўзларига кўра, ҳозирда масжидда қурилиш ишлари бошланган. Қурилаётган масжиддан 20 дақиқалик йўлда араб мусулмонлари томонидан қурилган бир масжид ва бошқа томонда покстонликлар қурган масжид бор экан. “Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф” ҳазратлари номидаги масжид ўзбекистонликлар томонидан қурилаётган АҚШдаги илк масжид бўлади.

Худуди 3 гектар бўлган масжиднинг пойдевори қўйилган, қурилиш маҳсулотлари ҳозирланган. Ушбу масжид 2025 йилда ишга туширилиши режалаштирилган. Мажмуа худудида 600-700 кишига мўлжалланган ибодат учун асосий бино, таҳорат хоналари ва бошқа махсус ёрдамчи иншоотлар, хусусан, ўзбек мактаби ва боғча ҳамда юздан ортиқ автомобиль учун тўхташ жойи барпо этилади.

Шунингдек, алоҳида худудда мусулмонлар қабристони ҳам ташкил этилади. Ўтган йили Рамазон ойида Цинцинатига юртимизнинг бир гуруҳ уламолари ташриф буюриб, масжид қуриладиган жойга тамал тошини қўйиб беришган эди.

Ҳозирда Цинцинати шаҳрида беш минг ўзбекистонлик оила, тахминан 15-20 минг ватандошимиз истиқомат қилади. Штатда бешта ўзбек ресторани, учта ўзбекларнинг озиқ-овқат дўкони бор. Умуман сўнгги йилларда АҚШда мусулмонларнинг ибодат уйлари сони 31 фоизга ўсганлигини ижобий баҳолаш мумкин[6].

АҚШ ҳам айни пайтда Ўзбекистондаги тарихий ёдгорликлар, хусусан масжидларни қайта тамирлаш ишларига ҳомийлик қилмоқда.

Қашқадарё вилоятининг Шаҳрисабз туманидаги машҳур ва тарихий аҳамиятга эга бўлган “Лангар ота” масжиди XV асрда қурилган бўлиб, узоқ йиллар давомида таъмирталаб аҳволда қолган эди.

Масжидни қайта тиклаш ишлари 2023 йилнинг кузида бошланиб, АҚШ элчисининг Маданий меросни асраш бўйича махсус жамғармаси томонидан тақдим этилган 250 минг АҚШ доллари маблағи ҳисобидан амалга оширилди.

Бу айни пайтда АҚШнинг Ўзбекистон маданий меросига ҳурматини ва уни асраб-авайлашдаги тайёрлигини кўрсатади. Маданий объектларни тиклаш орқали давлатлар ўртасидаги муносабатлар нафақат расмий даражада, балки халқлар даражасида ҳам мустаҳкамланади.

Маданий мерос объектлари, айниқса диний ва тарихий аҳамиятга эга бўлган иншоотлар, халқ дипломатиясида кўприк вазифасини бажаради. Лангар ота масжиди нафақат диний иншоот, балки юртимизнинг тарихий хотирасини сақловчи ва турли маданият вакиллари бирлаштирувчи маскан сифатида хизмат қилади.

Реставрация ишларини АҚШнинг Чикаго университети олимлари ва маҳаллий мутахассислар ҳамкорлигида олиб борилиши икки халқ ўртасидаги илмий, техник ва маданий билим алмашинувида шароит яратди.

Қайта тиклаш жараёнида масжиднинг асосий пештоқидаги ноёб кошинлар аниқлик билан қайта таъмирланди, пойдевор ва бинонинг умумий конструкцияси мустаҳкамланди, том қисми бутунлай янгиланди. Бундан ташқари, консервация ишларини амалга оширишда маҳаллий ёш мутахассислар тайёрланиб, келажакда улар ўз билим ва кўникмаларини бошқа тарихий объектларни қайта тиклашда қўллаш олишади.

2025 йил 4 июнь куни бўлиб ўтган масжиднинг қайта очилиш маросимида Ўзбекистондаги АҚШ элчиси Жонатан Ҳеник ва Қашқадарё вилояти ҳокимлиги вакиллари иштирок этишди. Элчи ўз нутқида АҚШ ва Ўзбекистон ўртасидаги маданий ҳамкорлик натижасида бу ноёб тарихий обида яна кўп йиллар давомида авлодлар хотирасида сақланиб қолинишини таъкидлаб ўтди.

“Қўшма Штатлар ушбу муқаддас ва тарихий аҳамиятга эга бўлган масканни сақлаб қолишда кўмак кўрсатганидан фахрланади. Бу лойиҳа икки давлат ўртасидаги маданий ҳамкорликнинг ёрқин намунасидир. Эндиликда бу жой барча ташрифчилар учун очиқ ва улар тарихий муҳитдан баҳраманд бўлиш имконига эга”, – деди элчи Жонатан Хеник[7].

Янгиланган масжид маҳаллий ва хорижий сайёҳлар учун янги имкониятлар очади. Бу маданий туризм орқали халқаро мулоқот ва халқлар ўртасидаги тушунишни кучайтиришнинг самарали йўлидир.

Лангар ота» масжидининг АҚШ кўмагида қайта тикланиши бу фақат архитектуравий ёдгорликни сақлаб қолиш эмас, балки маданий мерос орқали халқлар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, ишонч ва дўстликни мустаҳкамлашга қаратилган халқ дипломатияси ҳаракатидир. Бу лойиҳа туризм, таълим ва маданий алмашинувни ривожлантиришда ҳам катта аҳамият касб этади.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.

Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, масжидлар дипломатияси илк ислом давридан бошлаб ҳозирги кунга қадар халқаро муносабатларда муҳим маданий-дипломатик восита сифатида фаолият кўрсатиб келмоқда. Масжидлар фақат ибодат маскани эмас, балки ахборот тарқатиш, таълим бериш, жамоат бирдамлигини мустаҳкамлаш ва давлатлар ўртасида ўзаро ишончни шакллантиришда муҳим майдон вазифасини бажарган. Марказий Осиёда турли давлатлар томонидан амалга оширилаётган масжид қурилиши ва тикланиши ташаббуслари кўп ҳолларда “юмшоқ куч” сиёсатининг амалдаги кўринишларидан бири сифатида намоён бўлмоқда. Лангар ота масжидини АҚШ кўмагида қайта тиклаш мисоли эса маданий мерос объектлари орқали халқаро ҳамкорлик, халқлар ўртасидаги мулоқот ва ўзаро ҳурматни кучайтираётганини намоён қилади.

Маданий мерос орқали дипломатия стратегиясини ривожлантириш орқали масжидлар ва бошқа диний иншоотларни қайта тиклашда халқаро ҳамкорлик лойиҳаларини кўпайтириш мумкин.

Ватандошлар билан ҳамкорликни кучайтириш хориждаги ўзбек диаспоралари орқали миллий маданий мерос ва ислом цивилизацияси қадриятларини тарғиб қилишда муҳим рол ўйнаши мумкин.

Масжидлар ва тарихий иншоотларни халқаро сайёҳлик йўналишларига киритиш туризм ва маданий алмашинувни фаоллаштиришга ёрдам берди.

Масжидлар мавзусида илмий конференциялар, маданий форумлар ва таълимий дастурлар ташкил этиш динлараро ва маданиятлараро мулоқотни қўллаб-қувватлашга кўмаклашади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ибрагимова М. Маъорижун нубувва асарида дипломатик ва элчилик муносабатлари // “Араб тили глобаллашув даврида: инновацион ёндашувлар ва ўқитиш методикаси” халқаро илмий-амалий анжуман материаллари Т. 2024 Б – 463-474.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи.
<https://president.uz/uz/lists/view/34>
3. Ш. Икромов Марказий Осиёда “масжидлар дипломатияси”
<https://www.uzanalytics.com/xalqaromunosabat/8032/>
4. Жанубий Кореядан хушхабар келди // <https://islom.uz/maqola/13560>
5. АҚШда «Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф» номидаги масжидда қурилиш ишлар давом этяпти // <https://islom.uz/maqola/21984>
6. Х. Маъруф АҚШда масжидлар қурилиши 31 фоизга ўсди // <https://islom.uz/maqola/16870>
7. Қашқадарёда тарихий масжид АҚШ кўмагида қайта тикланди
<https://zamin.uz/jamiyat/151584-qashqadareda-tarihiy-masjid-aqsh-komagida-qayta-tiklandi.html>